

ÇOK YÖNLÜ BİR OSMANLI AYDINI HEKİM İSMAİL PAŞA¹

Ayten CAN²

Tolga İpek³

ÖZET

Hekim İsmail Paşa, kimi kaynaklara göre 1807 kimilerine göre de 1812 doğumlu Osmanlı devlet adamıdır. Rum kökenli olan İsmail Paşa, genç yaşta Sakız adasından esir alınmış ve İzmir'de bir cerraha satılmıştır. Esaret döneminde efendisinden cerrahlık eğitimi almış ve Müslüman olmuştur. 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında cerrah olarak görev yaparak mesleki becerilerini geliştirmiştir. Daha sonra Cerrahane-i Mamûre'ye kayıt olmuş ve buradan mezun olmuştur. Tıp eğitimine devam etmiş, 1840'ta Mektep-i Tıbbiye-i Şahane 'den mezun olduktan sonra da "Hekim İsmail Efendi" olarak anılmıştır.

Hekim İsmail Efendi 13 kişilik bir grupla Paris'e gönderilmiştir. Dönüşünde önce Cerrahane'nin Hassa Müdüriyeti 'ne atanmış, ardından 1845'te Hekimbaşı olmuştur. İsmail Paşa bu görevde bulunduğu sırada öncelikle tıp eğitimini geliştirmeye odaklanmıştır. Sultan Abdülmecid ile 1846'de Rumeli seyahatine katılarak çiçek hastalığı aşılama çalışmalarına katkı sağlamış ve salgın hastalıklarla mücadelede Çiçek Risalesi ve Kolera Risalesi gibi önemli eserler yazdırmıştır.

1848'de Nafia Nazırlığına atanan Hekim İsmail Efendi "Paşa" unvanını almıştır. Onun nazır olduğu dönemde Ticaret Nazırlığı da Nafia Nazırlığına bağlanmıştır.

İsmail Paşa 1853'te İzmir Valiliği'ne, 1861'de Girit Valiliğine atanmıştır. 1866'daki Girit İsyanının bastırılmasında başarılı olamadığından azledilmiştir. Daha sonra da birçok göreve getirilmiş olan İsmail Paşa 1874'te İstanbul Şehremini olarak atanmış ancak felç geçirdiğinden emekli edilmiş, 1880'de vefat ederek II. Mahmut türbesine gömülmüştür.

Bu çalışmada yukarıda hakkında kısaca bilgi verdiğimiz Hekim İsmail Paşa'nın Modernleşme Dönemi Osmanlı Bürokrasisinde üslendiği görevler üzerinden döneme ışık tutulmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Hekim İsmail Paşa, Tıp Eğitimi, Osmanlı Modernleşmesi, Bürokrasi.

HEKİM İSMAİL PASHA, A VERSATILE OTTOMAN INTELLECTUAL

SUMMARY

Hekim Ismail Pasha is an Ottoman statesman who was born in 1807 or 1812. Ismail Pasha was taken captive from the island of Chios at a young age and sold to a surgeon in Izmir. During his captivity, he received surgical training from his master and became a Muslim. He improved his professional skills during the Ottoman-Russian War of 1828-1829. Later, he enrolled in Cerrahane-i Mamûre and graduated from there. In 1840 graduating from Mektep-i Tıbbiye-i Şahane and called as "Hekim İsmail Efendi".

He was sended to Paris with a group of 13. On his return, he was first appointed to the Hassa Directorate of the Cerrahane, and then became a Hekimbaşı in 1845. While he was in this position, Ismail Pasha focused primarily on improving medical education. He participated in the Sultan Abdülmecid's Rumelia trip in 1846 and

¹ Bu çalışmanın hazırlanmasında Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalında Dr. Öğretim Üyesi Ayten CAN danışmanlığında Tolga İPEK tarafından hazırlanan ve jüri tarafından kabul edilen "Hekim İsmail Paşa ve Kolera Risalesi" başlıklı yüksek lisans tezinden yararlanılmıştır.

* Dr. Öğretim Üyesi, Aydın Adnan Menderes Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, atunali@adu.edu.tr ORCID: 0000-0003-1739-8660 Dr. Öğretim Üyesi, Aydın Adnan Menderes Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, atunali@adu.edu.tr ORCID: 0000-0003-1739-8660

**Tarih Uzmanı, tolgaipek10@gmail.com Tarih Uzmanı, tolgaipek10@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-9345-3732

take part in the smallpox vaccination campaign. And, wrote notable works such as the *Risale-i Smallpox* and the *Risale-i Cholera* to fight against epidemics.

Hekim İsmail Efendi, who was appointed as the Minister of Nafia in 1848, received the title of "Pasha". During his time, the Ministry of Trade was also affiliated to the Ministry of Nafia.

İsmail Pasha was appointed as governor of Izmir in 1853 and Crete in 1861. He was dismissed for his failure in the Cretan Rebellion of 1866. İsmail Pasha, after appointed to many positions, was appointed as the Şehremini of Istanbul in 1874, but was retired due to a stroke. He died in 1880 and buried in tomb of Sultan Mahmut II.

Keywords: Hekim İsmail Pasha, Medical Education, Ottoman Modernization, Bureaucracy.

GİRİŞ

İlber Ortaylı'ya göre "Tanzimat hareketi bir devrimin atmosferini ve dünya görüşünü taşımaktadır. Tanzimat yöneticileri kişiliklerinde tutuculuk ve faydacı reformculuğu birleştirmiş, dünya görüşleri, davranış biçimleri ve politikalarıyla XIX. Yüzyıl Osmanlı Toplumundaki yeni insan tipinin temsilcileri veya öncüleri olmuşlardır." (Ortaylı, 2007:9). Çalışma konumuz olan Hekim İsmail Paşa da İlber Ortaylı Hoca'nın ifade ettiği Tanzimat Dönemi Reformları sürecinde ortaya çıkan yeni insan tipini simgelemektedir.

Tanzimat Dönemi her ne kadar 3 Kasım 1839 yılında Tanzimat Fermanı'nın ilanı ile başlatılıyorsa da bu dönemdeki birçok alanda yürütülen yenileşme hareketlerinin temelleri daha eski dönemlere kadar uzanmaktadır. Osmanlı Devleti'nde 1699'da Osmanlı –Avusturya savaşı sonrasında yapılan Karlofça Antlaşmasıyla devletin toprak kayıpları başlamış, Hristiyan devletlerinin Osmanlı Devleti'ne verdiği haraç vermesi uygulaması kaldırılmış ve özellikle de Osmanlı Devleti Uluslararası diplomatik arenada en büyük devlet olma özelliğini kaybetmiştir (Berkes, 2002: 41). 1715-1718 tarihleri arasında Osmanlı- Avusturya ve Venedik arasındaki savaşın da 1718'de Pasarofça Antlaşmasıyla sonuçlanması da Osmanlı Devleti'nin mevcut konumunu daha da kötü bir duruma getirmiştir. Bu dönemden itibaren Osmanlı Devleti'nde eski Osmanlı Kurumları'nı yeniden hayata geçirmek yerine Batı'daki yöntemlerin alınmasına başlandığını görmekteyiz. 1718-1830 yılları arasında "Lale Devri" olarak da tanımlanan dönemde Osmanlı Sarayı ve Devlet Adamları tarafından ilk çağdaşlaşma fikirleri ve girişimleri ortaya atılmıştır. Her dönemde olduğu gibi Lale Devri'nde de reform hareketleri askeri alanda başlamıştır. Osmanlı'da ilk matbaanın kurucularından biri olarak bilinen İbrahim Müteferrika Avrupa'da askeri yeniliklerinden söz etmekte ve askeri taktikler ve stratejiler, yeni silahlar hakkında da yazdığı *Risale-i İslamiye* adlı eserinde *Nizam-ı Cedid* kavramından da söz etmektedir (Berkes, 2002:54). Bu eserin 1710 yılında yazıldığı göz önünde bulundurulacak olursa Osmanlı Devleti'nde kötü gidişe dur demek için yapılmaya çalışılan yeni düzenlemeler

konusu çok önce düşünölmeye başlamıştır diyebiliriz. Niyazi Berke'se göre ise bu kitabın yazılışı 1790 yılıdır. Berkes Türkiye'de Çağdaşlaşma adlı eserinin 53. Sayfasında konu ile ilgili şu ifadeleri kullanmaktadır; “İbrahim'in Türk oluş tarihi 1692'dir. Risale-i İslamiye denen yazıyı 8 yıl sonra yazmıştır...” demektedir. Bu da bize bu eserin yazılış tarihinin 1790 yılı olduğunu ifade etmektedir. Yine Berkes'e göre İbrahim Müteferrika bu eserinde “nizam-ı cedit” kavramıyla dönemin modern Avrupa orduları ve savaş yöntemleri hakkında verdiği bilgileri ifade etmektedir.

Bilindiği üzere Osmanlı Devleti'nde ilk yenilik hareketleri askeri alanda yapılmıştır. Bu alanda ilk yenilik 1730 Yeniçeri ayaklanmasından önce Bostancı Ocağı'ndan seçilen askerlerden oluşan bir birlik kurulmuş ve bu birlik Haydarpaşa Sahrasında Avrupa usulü talimlere başlamış fakat Patrona Halil İsyanı sonrasında bu birliğin faaliyetlerine de son verilmiştir (Berkes, 2022:63). Askeri alanda yapılan diğer bir yenilik ise Müslüman olduktan sonra Humbaracı Ahmet Paşa adını alan Fransız bir Aristokrat olan Comte de Borneval tarafından Humbaracı Ocağı'nın modernleştirilmesidir. Humbaracı Ahmet Paşa aynı zamanda Bosna'dan İstanbul'a gelirken yanında gerdirdiği humbaracı askerlerle Bostancı Ocağı'ndan seçilen askerlerden oluşan 1733 yılında humbaracı kıtasını kurmuştur. Ayrıca Üsküdar'da da ilk askeri fen ve uygulama okulu diyebileceğimiz Hendesehane açılmıştır (Berkes, 2002: 64). Humbaracı Ahmet Paşa'ya göre Ekonomik alanda çağdaşlaşma sağlanamadıkça yeni askeri teknolojiler uygulanamazdı. Daha sonra yeniçeri ayaklanmasından çekinildiği için Hendesehane kapatılmış, Humbaracı Ocağı da dağıtılmıştır. III. Mustafa'nın padişahlığı döneminde Hendesehane tekrar açılmak istendiyse de bunda başarılı olunmadığı görölmektedir.

Osmanlı Devleti'nde yenileşme hareketlerinin yürütölmesinde birçok engel bulunmaktadır. Yeniçeri Odsusu ve Ulema bu engellerden en önemli ikisidir diyebiliriz. III. Selim'in tahta çıktığı 1789 yılına kadar yapılan yenilikler bu iki unsur nedeniyle çok da başarılı olamamıştır. Nizam-ı Cedit Ordusu'nun kurulmasından önce askeri alanda yapılan yeniliklerin sürdürülebilir olmamasının nedenini Osmanlı devlet ekonomisi ve Maliyesinin içinde bulunduğu durum olarak da açıklayabiliriz. Özellikle ekonomik zorluklar nedeniyle batıdaki askeri alandaki teknolojik gelişmeleri yakından izleyememiş ve bu teknolojileri uygulayamamıştır. Batı'da askeri teknoloji gelişirken ve orduları yeni silahlarla donatılırken ve yeni askeri stratejiler uygulanmaya başlamışken Osmanlı Devleti'nde geleneksel uygulamalar süregelmekteydi.

Nizam-ı Cedid'den önce askeri alanda yapılan yenilikler yukarıda saydığımız nedenlerden de dolayı bir kesintiye uğramış, ancak 1782 yılında dönemin sadrazamı Halil Hamit Paşa tarafından Eyalet Askerleri olan tımar sisteminin ıslahına çalışılmıştır. Bu süreçten sonra askeri alanda yapılacak yenilikler Fransa'nın güdümünde başlamıştır. Fransa'dan Osmanlı Topraklarına subaylar, mühendisler, haritacılar, coğrafyacılar, top mermi uzmanları gelmiştir (Berkes, 2002, :81). Hendesehaneyi yeniden açma ve iyileştirme görevi verilen Baron de Tott da bunlardan biridir.

Avusturya ve Rusya'ya karşı savaşlarda alınan yenilgiler ordunun yeniden düzenlenmesini gerekli kılmaktaydı. 1787-1792 Osmanlı- Rus Savaşı Osmanlı Devleti açısından çok ağır kayıplara neden olmuştur. Kendisinden önceki Osmanlı padişahlarının yaptığı gibi modernleşmenin öncelikle askeri alanda yapılması gerektiği düşüncesinde olan III. Selim tarafından *Nizam-ı Cedid Ordusu* kurulmuştur (Karpaz, 1998:339). Aslında III. Selim döneminde Osmanlı toplumuna yönelik yapılmak istenen tüm yenilikler Nizam-ı Cedid olarak tanımlanmaktadır (Gökbilgin, 1988: 309). Bu dönemde sadece askeri alanda değil sosyal ve idari alanlarda da yenilikler yapılmasına özen gösterilmiştir. Bu dönemde yeniliklerin yapılmasında Avrupa'dan ilham alınmış, devlet sisteminin özüne dokunulmadan mevcut yapıda düzenlemeler yapılmaya çalışılmıştır (Tanör, 2008: 33-36). Aynı zamanda askeri eğitim alanına da eğilinmiştir. Hendesehane'den sonra 1775 yılında açılan (Beydilli, 2006: 514) ve özellikle yabancı uzmanlar tarafından eğitim verilen Mühendishane-i Bahri Hümayun'da sonra III. Selim Dönemi'nde Mühendishane-i Berri Hümayun açılmıştır. Mühendishane-i Bahri Hümayun 1881 yılından sonra Mühendishane-i Tersane-i Amire veya Tersane Mühendishanesi adıyla anılmıştır. Okul 1792 yılında tekrar düzenlenmiş ve gemi inşası başta olmak üzere coğrafya ve harita biliminin öğretilmiştir (Kaçar, 2008:59). Tanzimat Fermanı'nın ilanından sonraki dönemde okulun adı Mektep-i Bahri – Bahriye Mektebi olarak değiştirilmiştir. 1795'te açılan Mühendishane-i Berri Hümayun ile birlikte Osmanlı Devleti'nde Batı kaynaklı bilim yapılmasında yeni bir aşamaya gelinmiştir (Beydilli, 2006:516). Ayrıca Humbarahane ve Topçu Okulu da kurulmuştur (Eryılmaz, 2006: 46). III. Selim saltanatı döneminde yalpan yenilikler özellikle yeniçerilerin ve ulamanın nüfuzunu kırmak, Osmanlı Devleti'nde Avrupa'daki ilerlemeleri uygulamak amacıyla olmasına rağmen bir ayaklanma ile son bulmuştur. Batı modeline uygun olarak kurulan Nizam-ı Cedid ordusu lağvedilmiş ve askerler dağıtılmıştır. Nizam-ı Cedid'in kaldırılmasına rağmen özellikle batı tarzı açılan okulların da etkisiyle Osmanlı Devleti'nde yeni bir aydın tipi oluşmuştur. III. Selim Dönemi'nde yapılan Batı tarzı

reformları bir başlangıç olarak görebiliriz. II. Mahmut Döneminde daha kapsamlı reformlar yapılmıştır.

II. Mahmut tarafından yapılan ve Tanzimat Dönemi sürecini hazırlayan reformlar yine askeriye başta olmak üzere, bürokrasi, eğitim, sosyal ve kültürel hayat hakkında olmuştur. Öncelikle merkezi idarenin gücünün zayıf düşmesine neden olan ve yerel otoritelere güç sağlayan ayanlık kurumu ile *Sened-i İttifak* imzalanmış, merkezi otoritenin üstünlüğünü sağlamaya çalışmıştır. Halil İnalçık'a göre ise *Sened-i İttifak* ayanların merkezi yönetime zorla kabul ettirilmiş bir belgedir (İnalçık, 1962: 603). İdari alanda yapılan reformları şöyle sıralayabiliriz. Divan-ı Hümayun ya da Bab-ı Asafi yerine Nezaretlerin kurulması, Şeyhülislamlığın hükümet organı olmaktan çıkarılması, yapılacak yeni düzenlemeler için 1835'te Umur-ı Mülkiye Nezareti'nin 1, 1836'da Umur-ı Hariciye Nezareti, Maliye Nezareti ve Adliye Nezareti'nin, 1837'de Umur-ı Dâhiliye Nezareti'nin kurulmasıdır. Ayrıca Dar-ı Şura-i Bab-ı Ali, Meclis-i Vala- yı Ahkâm-ı Adliye, Dar-ı Şura-yı Askeriye Meclisleri de kurulmuştur. 1838'de kurulan Meclis-i Vükela hükümet işlerinden sorumlu bir meclistir. Yine II. Mahmut tarafından kurulan Tercüme Odası diplomatik ilişkilerde görev alacak kişileri yetiştirmenin yanı sıra yeni tip bir Osmanlı Aydınının yetişmesinde de etkili olmuştur. II. Mahmut'un askeri alanda yaptığı reformlar ise şöyle sıralayabiliriz. 1808'de Sekban-ı Cedid Ocağı'nın kurulmasıdır. Fakat bu ocak pek uzun ömürlü olamamıştır. Askeri alanda yapmak istediği yenilikler bir süre ara veren II. Mahmut 1821 yılında çıkan Yunan İsyanının ardından yeni bir ordu kurmak gerektiğini fark etmiş ve 1826'da Eşkinçi Ocağı'nı kurmuş, Yeniçerilerin bu yeni ordunun kuruluşuna karşı çıkmaları ve isyan etmeleri Yeniçeri Ordusunun lağvedilmesi ile sonuçlanmıştır. Aynı yıl kurulan Asakir-i Mansure-i Muhammediye Ordusu yeni yöntemlerle düzenlenmiş bir ordudur.

Hekim İsmail Paşa'nın da eğitim gördüğü Mektep-i Tıbbiye Asakir-i Mansure-i Muhammediye Ordusu'nun ihtiyaçlarını karşılayacak tabip ve cerrahların yetiştirilmesi amacıyla kurulmuştur. Orduya subay yetiştirmek için de 1835 yılında Mektep-i Harbiye açılmıştır. 1826 yılında Yeniçeri ocağının kaldırılması Mehterhane'nin de kaldırılması sonucunu doğurmuştur. Yeni ordu için ihtiyaç olan bando takımının kurulması gerektiğinden bando takımına eleman yetiştirilmesi amacıyla Mızıka-i Hümayun Mektebi açılmıştır. Sosyal alanda reformlar yapan II. Mahmut 1829'da kıyafet kanunu çıkarmıştır (Berkes, 2002, 196). İlk kez Nüfus sayımı II. Mahmut döneminde yapılmıştır. 1834'te Posta Teşkilatı kurulmuş, müsadere uygulamasına son verilmiş, pasaport uygulamasına geçilmiştir. Sağlık, sosyal ve kültürel alanda da II. Mahmut Dönemi'nde birçok yenilik yapılmıştır. Bu Dönemde yapılan

reformlar ondan sonra tahta çıkan Sultan Abdülmecid Dönemi'nde de artarak devam etmiştir. 3 Kasım 1839'da Tanzimat Fermanı'nın ilan edilmesinin ardından Osmanlı Devleti'nde siyasi, idari, iktisadi ve sosyal alanda değişim ve dönüşüm süreci başlamıştır. Osmanlı modernleşmesinin çok önemli bir aşaması olan Tanzimat Dönemi çok yönlü yeni bir aydın tipinin de yetişmesini sağlamıştır. Hekim İsmail Paşa karşımıza bu aydın tipi olarak çıkar.

I. BÖLÜM

I.I. Hekim İsmail Paşa'nın Kökeni

Hekim İsmail Paşa'nın doğum tarihi ile ilgili iki görüş vardır. Bunlar 1807 ya da 1812 yılında doğduğu görüşüdür. Paşa hakkında yazılan eserlerde yine nerede doğduğuna dair ortak bir görüş bulunmamaktadır. Sinan Kunalp'in "*Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricali (1839-1922)*" adlı eserinde 1807 doğumlu olduğu belirtilmektedir. (Kunalp, 1999: 85; İpek, 2023:4). Mehmed Süreyya tarafından kaleme alınan "*Sicil-i Osmani*" adlı eserde Paşanın İzmirli olduğu belirtilmektedir (Süreyya,1996: 833). İbrahim Alaettin'nin "*Meşhur Adamlar*" adlı kitabının 3.cildinde ise Paşa'nın Sakız Adası'ndan ya da İzmir doğumlu olduğu söylenmektedir (Hatemi ve Kazancıgil, 1998: 208; İpek, 2023: 4.) "*Türk Sularında Seyahat*" adlı anı kitabında George William Frederick Howard'ın 8 Ekim 1853 tarihli anısında onun hakkında Mora doğumlu olduğunu belirtmektedir (Howard, 1987: 82; İpek, 2023: 4). Serap Tabak "*İzmir Valileri*" adlı kitabında ise İsmail Paşa'nın Sakızlı olduğunu ifade etmektedir (Tabak, 2016: 290). Nuran Yıldırım "*Tıphane-i Amire ve Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'den İstanbul Tıp Fakültesi'ne*" adlı kitabında Paşanın Sakızlı bir aileden olup Mora isyanında esir edildiğini söylemektedir (Yıldırım,.2019: 191; İpek, 20023: 4). İsmail Paşa hakkında yapılmış olan tüm çalışmalarda O'nun Rum kökenli, Mora İsyanı sırasında esir alındığı ve daha sonra Hacı İsmail Ağa adında bir cerraha satıldığı bu süreçte İslamiyet'i kabul ettiği anlatılmaktadır. (Alaaddin, 1933: 804; İpek, 2023: 4). Mehmet Süreyya Sicil-i Osmani'nin 3. Cildinde Paşa Hakkında şu bilgileri vermektedir.

“İsmail Paşa (Hekim)

İzmirlidir. Rumdan dönmedir. Mekteb-i Tıbbiye'de yetişip cerrahlık ve eczacılıkta ustalaşıp yükselerek cerrahane müdürü olup 1261'de (1845) sâniye rütbesiyle ser-etıbbâ olmuştur. 1263'de (1847) sūr-ı hümayâyûnda sünnetçi vazifesini yapınca ûlâ-sınıf-ı evveli olmuştur. Zika'de 1264'de (Ekim 1848) vezirlikle Yanya valisi ve haftasında nâfia nazırı ve Rebiyülâhir 1265'de (Mart 1849)ticaret nâzırı olup Zilhicce 1267'de (Ekim 1851) ayrıldı.

Muharrem 1268'de (Kasım 1851) tıbbiye nâzırı, Ramazan 1269'da (Haziran 1853) İzmir ve Cemaziyelevvel 1271'de (Ocak-Şubat 1855) İşkodra valisi olup Receb'de (Mart-Nisan 1855) istifa eyledi. Zilka'de de (Temmuz-Ağustos) Tanzimat meclisi azası, Rebiyülâhir 1273'de (Aralık 1856) ikinci defa ticaret nazırı olup Ramazan 1274'de (Nisan-Mayıs 1856) azl ile Şevvâl'de (Mayıs-Haziran) Tanzimat Meclisi Azası ve Zilhicce 1276'da (Haziran-Temmuz 1860) Meclis-i Hazâin azası ve Zilka'de 1277'de (Mayıs 1861) Girit Valisi olmuştur. 1283 ortalarında (1866 sonları) Girit'de karışıklık çıkınca İstanbul'a çağrıldı. O senenin Şevvâlinde (Şubat 1867) zabtiye müşiri ve Zilka'de 1284'de (Mart 1868) İzmir valisi olup 1286'da (1869/70) azledildi. Cemaziyelâhir 1288'de (Ağustos-Eylül 1871) Selânik valisi olup Muharrem 1289'da (Mart 1872) azledildi. O senenin Ramazanında (Kasım) ikinci defa zabtiye müşiri, 18 Zilhicce 1289'da (16 Şubat 1873) ikinci defa nâfia nâzırı, 11 Muharrem 1290'da (11 Mart 1873) Şûrâ-yı Devlet azası, 15 Cemaziyelevvel'de (21 Temmuz) Şehremini, 8 Ramazan'da (30 Ekim) üçüncü defa nâfia nâzırı, Zilhiccenin son gününde (17 Şubat 1874) ikinci defa Şehremini oldu. Tevcih gününde Bâbîâlî'de hariciye nâzırının odasında felç geçirince birkaç gün orada kalmış, sonra evine götürülmüş ve 24 Muharrem 1291'de (14 Mart 1874) hastalığının uzamasıyla azl ve emekli edilmiştir. 1297'de (1880) vefat eyledi. Dil bilir, siyasi işlere vakıf, ılımlı, yumuşak huylu ve uyumluydu. Kadrî Paşave Sırrî Paşa 'ya iki kızını vermekte onlardan torunları vardır. Oğlu bahriye zabitlerinden Fuad Bey'dir." (Süreyya, 1996: 833-83).

Birden fazla üst düzey göreve getirilen İsmail Paşa Hekimbaşılık, Nazırlık, Valilik, Şehremini'lik görevlerini üstlenmiştir. Bu görevlerinin kimileri uzun süre devam etmiş bazı görevlerinin süresi ise çok kısa olmuştur. Bu nedenle bütün görevleri hakkında ayrıntılı bilgi bulunmamaktadır. Hekim İsmail Paşa hakkında en ayrıntılı bilgilere Hekimbaşılığı, Nafia ve Ticaret Nazırlığı, İzmir ve Girit Valilikleri hakkında ulaşmaktayız (İpek, 2023: 5).

I.II. Hekim İsmail Paşa'nın Eğitimi

Küçük yaşta esir alındıktan sonra İzmir'de bir cerraha satılan İsmail Efendi'nin ilk eğitimini burada aldığını düşünmekteyiz. Cerrah Hacı İsmail Ağa'nın yanında yaşamaya başlayan İsmail Efendi burada hem cerrahlığı öğrenmiş hem de Müslüman olmuştur. Yıldırım'a göre İsmail Efendi 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında Ustası Cerrah İshak ile birlikte savaşa katılmış ve bu sırada cerrahlık becerisini de geliştirmiştir (Yıldırım, 2019:191; İpek 2023: 6). Cerrahlık mesleğinde ilerleme kaydeden İsmail Efendi hem küçük yaştan itibaren ustasından aldığı bilgilerin hem de 1928-1929 Osmanlı-Rus Savaşı'nda edindiği deneyimlerden

sonra 9 Ocak 1832 yılında açılan Cerrahhane-i Mamûre'de de eğitim almıştır (Yıldırım, 2019:191; İpek 2023: 6). İsmail Efendi'nin Cerrahhane-yi Mamureden ne zaman mezun olduğu tam olarak bilinmemekle beraber eğitimin üç ya da dört yıl olduğunu varsayacak olursak 1835 ya da 1836 yılında mezun olduğunu düşünebiliriz (İpek, 2023: 6). Daha sonra Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'de de eğitim alan İsmail Efendi buradan 1840 yılında mezun olmuştur (Alaattin, 1993:804; Hatemi- Kazancıgil, 1998: 208; Tabak,2016:290, İpek, 2023: 6).

Bu tarihten itibaren Hekim İsmail Efendi olarak tanınmaya başla İsmail Efendi Mekteb-i Tıbbiye'den mezuniyetinden sonra Sultan Abdülmecid tarafından Paris'e tıp eğitimi almak üzere yollanmıştır Yıldırım, 2019:191; İpek, 2023: 6). Hekim İsmail Efendi'nin de içlerinde bulunduğu 13 kişilik bir grup 1840 yılında ise tıp alanında eğitim almaları için Fransa'ya yollanmıştır (Çetin ve Doğan,2018:91; İpek, 2023: 7). Arşiv belgelerinden elde ettiğimi bilgilere göre Paris Sefiri aracılığı ile kendisine maaş gönderilen Hekim İsmail Efendi'ye "*cerrahlar müdürü*" diye hitap edildiği görülmektedir. (BOA., C..MF., 69/3402 H.08.11.1256); BOA., C..MF., 181/9031 H.26.07.12579, BOA., C..DH., 300/14961 H.28.03.1258, BOA., C..MF., 45/2232 H.19.08.1260). Bu durum da bize kendisinin Cerrahhaneye müdür olarak atandığını göstermektedir.

Paris'te tıp eğitimini tamamlayan Hekim İsmail Efendi bir süre Londra ve Paris Hastanelerinde çalışmış ve buralarda hastane yönetimi de dâhil olmak üzere birçok alanda gözlem yapmıştır. Eğitimi tamamladıktan sonra yurda dönen Hekim İsmail Efendi önce Cerrahhan-ı Hassa Müdüriyeti 'ne atanmış (saray cerrahbaşılığı) (Yıldırım, 2019: 191; İpek, 2023:7), 1845 yılında da sâniye rütbesiyle ser-etıbbâ (Hekimbaşı) olmuştur (Süreyya, 1996:833; İpek, 2023: 7).

II. BÖLÜM

II.I. Hekim İsmail Paşa'nın Tıp Alanında Yaptığı Çalışmalar

1845 yılında Hekimbaşı olan Hekim İsmail Efendi Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'de eğitimin daha kaliteli bir hale getirilmesi için çalışmalar yapmıştır. Öncelikle eğitim süresini on yıla çıkarmış, tıp eğitiminde gerekli olan disipline dair bir nizamname çıkarmış ve dönemi açısından devrimci bir uygulama olarak tanımlayabileceğimiz Tıp öğrencilerinin kadavralar üzerinde çalışmasını sağlamıştır. Bunu esir pazarında hayatını kaybeden kimsesiz esirlerin cesetlerinin tıp öğrencilerinin eğitim amacıyla Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane 'de incelenmesini sağlayarak yapmıştır. Bu şekilde öğrenciler kadavralar üzerinde çalışma olanağı bulmuşlardır (İpek, 2023:7; Yıldırım, 2019:191). Hekim İsmail Efendi karşımıza 1847 yılında sûr-ı

hümayâyûnda sünnetçi olarak çıkar. Serap Tabak'a göre Şehzade Abdülaziz'i sünnet ettiği iddia edilse de 1830 doğumlu olan Şehzade Abdülaziz'in 17 yaşında sünnet olamayacağı göz önünde bulundurulmalıdır (Tabak,2016:290). Bizim görüşümüze göre Hekimbaşı İsmail Efendi Sultan Abdülmecid'in şehzadeleri Mehmet Murat ve Abdülhamiti'n sünnetleri görevini yerine getirmiştir. Bunun üzerine Hekim İsmail Efendi'ye *ûlâ-sınıf-ı evveli* rütbesi verilmiştir (İpek 2023: 8).

Salgın ve bulaşıcı hastalıklarla mücadele edilmesi konusunda da çalışmalar yürüten Hekim İsmail Efendi Çiçek hastalığı ile mücadeleye büyük önem vermiş ve aşılama çalışmaları için büyük bir çaba harcamıştır (İpek, 2023:8; Yıldırım, 2019: 191). Osmanlı Devleti'nde ilk kez yerli aşı üretilmesi ve ülkedeki herkesin aşılınması hususundaki fikir 1811 yılında Mehmet Ataullah Efendi tarafından dile getirilmiştir. Onun ülkedeki herkesin aşılınması gerektiği düşüncesi ancak 1892 yılında gerçekleşebilmiştir (Keleş, 2011: 41). Mehmet Ataullah Efendi'den 26 yıl sonra 1837 yılında yerli aşı üretimini denemiş fakat bu aşıyı güvenilir bulmadığından 1945'te Viyana'dan aşı ithal etme yolunu seçmiştir (Mercan, 2020:20; İpek, 2023:9). Hekim İsmail Paşa çiçek hastalığı ile mücadeleye büyük önem veren ve kendisi de çiçek hastalığı geçirmiş olan, yüzünde hastalığın izlerini taşıyan Sultan Abdülmecid ile birlikte Rumeli Seyahat'ine katılmıştır. Sultan Abdülmecid gittiği yerlerde çocukların aşılatılmasına önem vermiş, aşılama işlemleri sultanın huzurunda yapılmıştır (İpek, 2023:9; Mercan, 2019: 25-26). Ayrıca Hekim İsmail Efendi çiçek hastalığı hakkında 1846 yılında "*Menâi 'ül-Etfal*" adıyla bir risale yayınladığı da bilinmektedir (İpek, 2023: 9; Yıldırım 2019:191). Çiçek hastalığı ile mücadelede yararlılıkları görüldüğünde Hekim İsmail Efendi'nin rütbesi 22 Şubat 1846'da saniye rütbesinden, rütbe-i evveli sınıf-ı seviyesine yükseltilmiştir (Keleş,2011: 41; İpek, 2023: 9).

Erdoğan Keleş Hekim İsmail Efendi'nin çiçek hastalığı ile mücadele hakkında bir lahiya hazırladığında bahsetmekte ve çiçek hastalığı ile mücadelede yapılması gerekenleri şu şekilde aktardığı belirtilmektedir. Öncelikle aşısız çocuk kalmaması, ekonomik durumu iyi olmadığı gerekçesiyle ve aşı merkezlerine gidemeyecek durumda olan çocukların aşılabilmesi amacıyla yerel aşı merkezlerinin açılması, halkın konu hakkında bilgilendirilmesi, bunun için Türkçe, Rumca, Ermenice ve İbrani dillerinde kitapçıklar basılması, Anadolu ve Rumeli bölgelerine doktorlar gönderilmesi, bu doktorların şehirlerde ve kasabalarda 15-20 günlük sürelerle kalması ve yereldeki doktorları konu hakkında bilgilendirilmelerinin sağlanması olarak tanımlanabilir. Yukarıda belirttiğimiz üzere bu önerilerden özellikle çocukların

aşılmasına büyük önem verilmiştir. Çocuklar Sultan Abdülmecid'in gittiği yerlerde O'nun huzurunda aşılanmışlardır (Keleş, 2011:41-43; İpek, 2023: 9).

Hekim İsmail Efendi'nin Osmanlı Devleti'nde de görülen Kolera ile mücadele konusunda da çalışmalar yapmıştır. O'nun 1847 yılında ise İstanbul'da başlayan ikinci kolera salgını hakkında da halkı bilinçlendirmek amacıyla yine 1847 yılında yazdığı ve yayınladığı "*Kolera Risalesi*" (Yıldırım, 2019:192) aynı zamanda Osmanlı Devleti'nde 1831 yılında Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi tarafından yazılan *İlleti Cedide* adlı bir risaleden sonra yazılmış ikinci risaledir (İpek,2023:10). Hekim İsmail Efendi'ye sadece sağlık alanında görevler verilmemiştir. Tanzimat Dönemi ile beraber Osmanlı Devleti'nde görülmeye başlayan yeni aydın ve bürokrat tipinin önemli bir örneği olan İsmail Efendi'yi incelediğimizde Osmanlı Devlet Adamlarının değişen zihniyetini de açık olarak görebiliriz. Sultan Abdülmecid'in annesi Bezmiâlem Valide Sultan'ın doktorluğunu da yapmış olan Hekim İsmail Efendi (Yıldırım, 2019:192; İpek, 2023: 10). 1848 yılı Ekim ayında Yanya Valiliği'ne atanmıştır. Aynı hafta içinde bu kez de Nafia Nazırlığı'na atanmıştır. Hekim İsmail Efendi Nazır olmasıyla paşalık unvanını da almıştır (Süreyya, 1996: 8; Kunalp, 1999; 8; İpek, 2023: 11).

II.II. Nafia ve Ticaret Nazırı Hekim İsmail Paşa

Başbakanlık Osmanlı Arşiv Belgelerinden elde ettiğimiz bilgilere göre Nafia Nazırı Hekim İsmail Paşa'ya 10 Ekim 1848 tarihinde törenle nişan verilmiştir (BOA. İ.DH. 180/9881 H.12.11.1264). 23. 10.1848'de de Nafia Nazırı olduğuna dair menşuru verilmiştir (BOA., İ..DH., 181/9917 H.25.11.1264).; İpek, 2023: 11).

Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu mali sıkıntılar nedeniyle Paşanın Nafia Nazırlığı dönemi pek de kolay olmamıştır. Ağır bir mali kriz içinde olan Osmanlı Devleti yöneticileri aynı zamanda yenileşme çalışmalarına karşı olan dirençle de uğraşmak zorunda kalmışlardır. Devlet özellikle XIX. Yüzyılda uluslararası düzeyde rekabet gücünü arttırmak, varlığını koruyabilmek için denge politikası izlemek durumunda kalmış, bunun içinde reform hareketlerine büyük önem vermiştir.

Osmanlı Devleti ilk defa Kırım Savaşı sırasında artan para talebini karşılamak için Avrupa'dan borç almak zorunda kalmıştır. Daha sonraki yıllarda da borç alınmaya devam edilmiş ve nihayetinde 1876 yılında moratoryum ilan ederek iç ve dış piyasalara artık borçlarını ödeyebilecek ekonomik durumunun kalmadığını bildirmiştir (Erdem, 2006: 15; İpek, 2023: 12). Böyle bir dönemde Nafia Nazırlığı görevini yürütmeye çalışan Hekim İsmail Paşa Osmanlı

Devleti'nde iskân ve ticaretin geliştirilmesine yönelik girişimlerde bulunmasına rağmen özellikle ekonomik sıkıntılar nedeniyle bu girişimlerinin birçoğunu sonuçlandıramamıştır. Örneğin Karadeniz'i Anadolu üzerinden Arabistan'a bağlayacak olan Trabzon- Bağdat Şosesi bunlardan biridir. Bu yolun yapımı projesi Hekim İsmail Paşa tarafından incelenmiş fakat maliyeti yüzünden iptal edilmiştir (Çadircı,2017: 76-77).

Hekim İsmail Paşa'nın Nafia Nazırı olduğu dönemde daha birçok proje incelenmiş ve bu konular hakkında raporlar yazılmıştır. Bu raporlardan birkaç örnek verecek olursak, örneğin; Beyrut'ta Şam-ı Şerif caddesine ait olan yolun keşif ettirilip tanzim edilen defterin incelenmesi, (BOA., A.}MKT., 164/56 H.22.01.1265), Azapkapı ile Galata Mevlevihanesi arasındaki bozuk yolun tesviyesine dair tezkire,⁽ BOA., A.}MKT., 170/79 H.29.02.1265), Kadıköy'de bulunan Çavuşbaşı iskelesinden Haydarpaşa iskelesine giden yolun tamiri (BOA., A.}MKT., 203/53 H.13.07.1265) bunlardan sadece birkaçıdır. Nafia Nezaretine Ticaret Nezareti'nin de eklenmesiyle Hekim İsmail Paşa'nın iş yükü daha da artmıştır. Arşiv belgelerinden elde ettiğimiz bilgilere göre H.18.04.1265 (M.13.03.1849) tarihinde Paşa'ya Ticaret Nezareti'nin Nafia Nezareti'ne ilhakı dolayısıyla Vükela nişanı almıştır. Bu da bizim iki nezaretin bu tarihten kısa bir süre önce birleştiğini düşünmemize neden olmaktadır (BOA., İ..DH., 189/10576 H.18.04.1265). Ayrıca Paşa bu atama sonrasında Meclis-i Vala Azalığı için aldığı tayinatı Deavi Nezaretine vermek zorunda kalmıştır (BOA., A.}MKT., 188/19 H.10.05.1265; İpek 2023:15).

Nafia ve Ticaret Nazırlığına getirilen Hekim İsmail Paşa Osmanlı Devleti'nde tarım ve sanayinin geliştirilmesi, fabrikaların kurulması, ülkede üretilen ürünlerin daha kaliteli ve ucuz hale getirilmesi, inşa ve onarım işleri ile uğraşmak zorunda kalmıştır (Akyıldız, 2018: 169; İpek, 2023: 16). Yeni oluşturulmuş olan kurumların düzgün bir biçimde işlemesini sağlamak amacıyla H.12.04.1265) tarihinde bir Nizamname hazırlanarak H.29.05.1265 H.29.12.1265) tarihinde padişaha takdim edilmiştir (BOA., A.}AMD., 15/45 H.29.12.1265 ; İpek, 2023: 16). Bu süreçten itibaren Nafia ve Ticaret Nezareti uluslararası ticaret konusunda da çalışmaya başlamıştır. Hazırlanan Ticaret Nizamnamesi Türkçe dışında Arapça ve Fransızca baskıları da yapılarak gerekli yerlere gönderilmişti (BOA., A.MKT.NZD., 7/26 H.29.06.1266; İpek, 2023: 16).

Ticari konularda dönemin batılı devletleri ile ticari ilişkilerin güçlendirilmesi açısından Ticaret Nizamnamesinin Fransızca baskısının da yapılması çok önemlidir. Nizamnamede Osmanlı topraklarındaki çiftçilik, sanayi ve zanaat işleri ile uğraşılması gerektiği belirtilmekte,

parasal konulara da değinilmektedir. Yapılacak işlerde önceliğin y inşa işleri verilmesi gerektiği ifade edilmektedir. Nafia ve Ticaret Nezareti'nin işlerinin çok fazla olacağı göz önünde bulundurularak nezarete ait bir meclis açılması emredilmiş ve çalışmaların yürütüleceği binalar için önemli bir yer ayrılmıştır. Nezaret inşa işlerinde maliyetinin düşürülerek devlet zararının en aza indirilmesini amaçlamaktadır (Mutlu, 2012: 120-121; İpek, 2023: 16).

Nafia Nazırı Hekim İsmail Paşa Darülfünun binasının inşaatı, Gemlik Yolu İnşası, gibi çalışmaların yansıra Trabzon'da bulunan maden hakkında araştırmalar yaptırmış hatta bizzat kendisi çalışmaları yerinde incelemek için bölgeye gitmiştir (İpek, 2023:17). H.17.12.1267 (M.13.10.1851) tarihinde Nafia ve Ticaret Nazırlığı görevinden azledilen Hekim İsmail Paşa H.10.01.1268 (M.05.11.1851) tarihinde Mekteb-i Harbiye Nazırlığı görevine getirilmiştir (BOA., A.}DVN.MHM., 9735 H.10.01.1268). Aynı yıl Kasım ayında Tıbbiye Nazırı olarak atanan Paşa (Süreyya, 1996:833-834; İpek, 2023: 17) Haziran 1853'te de İzmir Valisi olarak atanmıştır (Süreyya, 1996:-834; İpek, 2023: 17).

II.III. İzmir Valisi Hekim İsmail Paşa

Hekim İsmail Paşa İzmir Valisi olarak atandığı dönem bölgede önemli sorunların olduğu bir döneme rastlamaktadır. Bu sorunlar şöyle sıralayabiliriz, Eşkiyalık faaliyetleri, Büyük İzmir yangını ve Avusturya elçisi ile yaşanan sorunlar (Arıkan, 2000: 763-764; İpek, 2023: 18). Zeki Arıkan'ın aktardığına göre 1852 yılında İzmir'de Diyarbakirli Arapoğlu Yako isminde bir Yahudi kendi manav dükkânını yakmış ve bu yangın şehirde büyük bir zarara neden olmuştur. Tüm müdahalelere rağmen söndürülemeyen ve kâgir binalara gelince kendiliğinden sönen yangın sırasında *“beş yüz altmış dükkân ve mağaza, bir mescit, bir medrese, bir hamam, elli bab Yahudi odaları, bir mektep ve iki sebil toplam 616 gayrimenkul kül olmuştu”*. (Arıkan, 2000: 764; İpek, 2023: 18).

Uluslararası bir sorun haline gelen eşkiyalık olayları nedeniyle özellikle Batı Anadolu ve Mora bölgesinde önemli sorunlar yaşanmaktaydı. Aydın Vilayetinin tarıma elverişli verimli topraklara sahip olması nedeniyle tarımsal üretim artmış, bölge halkı zenginleşmişti. Bunun bir sonucu olarak da bölgede olarak artan zenginlikle birlikte eşkiyalık olayları da artış göstermiştir. 1850'lilerden itibaren, özellikle de Hekim İsmail Paşa'nın valiliği döneminde Katırcı Yani denen eşkıya bölgede büyük terör estirmektedir. Bölge yöneticileri büyük çabalarına rağmen Katırcı Yani'yi yakalayamamışlar, bu durumdan zarar gören ve rahatsız olan bölgede yaşayan ve faaliyet gösteren yabancı elçiler, zenginler ve özellikle Hristiyan Rumlar

Yani'in eşkıyalık olaylarından şikâyet etmişlerdir. Fakat Katırcı Yani'yi şikâyet edenler aynı zamanda onu koruyup kollayan, posta güzergâhları hakkında bilgi verenler de bunlar olmuştur (Arıkan, 2000: 766-768; İpek, 2023: 18) Batı kamuoyunda "*Postacı John*" olarak tanınan eşkıya Katırcı Yani zengin bir adamın yanında postacılık yaptığı dönemde Aydın-İzmir yolculuğu yapıldığı sırada güvenliğinden sorumlu olduğu altın keselerini çalmış, hırsızlığı anlaşılması üzerine dağa çıkmış ve uzun bir süre Osmanlı Devleti'ni uğraştıracak olan eşkıyalık faaliyetlerine başlamıştır. Katırcı Yani hakkında Barı kamuoyu için "*Müslümanlar ile mücadele eden asil bir şövalye*", dönemin "*Robin Hood'u*" tanımlamalarını yapmıştır (Özçelik,2019:34343) Katırcı Yani'yi yakalamak için büyük bir çaba sarf eden Vali Hekim İsmail Paşa (Tabak, 2016: 47) ve Osmanlı Merkez Hükümeti konuyla ilgilenecek özel birini görevlendirerek bu kişiye maaş tahsisi verilmesini kararlaştırmış ve Varna Muhafızı Zeynelabidin Paşa bu göreve getirilerek kendisine aylık 15.000 kuruş maaş verilmiş, ayrıca İzmir Mal Müdürü'ne de Zeynelabidin Paşa'ya yüz bin kuruşa kadar yardım edilmesine dair bir emir yollanmıştır. İstenmiştir. Bu süreçte önce Katırcı Yani'nin adamlarından biri, daha sonra da dördü daha yakalanmıştır (İpek, 2023: 20). Aynı dönemde İzmir'in Gavurtepe Karyesi'nde Sisam vekillerinden üç kişiyi soyan ve ikisi için de fidye isteyen Katırcı Yani 1853 yılı Ekim ayı ortalarında yakalanmıştır. Bunu düşünmemize neden olan şey ise onun sorgusuna dair H.13.01.1270) tarihli bir belgedir (BOA., İ.DH., 281/17631 H.13.01.1270) sorgusu sırasında İngiliz tüccarların kendisine yardım ettiklerini belirtmişse de herhangi bir isim vermemiştir (İpek, 2023: 20).Yapılan sorgulamalar sonrasında iki adamının idamına karar verilmiş, Yani ve diğer adamlarına da farklı cezalar verilmiştir. Bir süre İzmir'de tutuklu kalan Yani daha sonra Dersaadet'e gönderilmiş, orada çarptırılmış olduğu kürek cezasının ardından 1863 yılında Tersane-i Amire'de prangada olan Katırcı Yani'nin cezasını Magosa'da Kalebend olarak çekmesi kararlaştırılmıştır (İpek, 2023: 21).

Hekim İsmail Paşa İzmir Valiliği sırasında zahire kıtlığı ve aşar yolsuzluğu sorunları ile de uğraşmak zorunda kalmıştır. Klasik bir tarım imparatorluğu olan ve nüfusunun büyük çoğunluğu tarım ile uğraşan Osmanlı Devleti için büyük bir vergi kaynağı olan aşar vergisidir (Findley,2016:170). Osmanlı Devleti'nde birçok defa âşar vergisinin kaldırılması düşünüldüyse de bu teknik açıdan mümkün olamamıştır Devletin en önemli gelir kaynağı olan aşar gelirlerinde azalma olmasının devlete büyük etkileri olmaktadır. Âşar vergisi nihayet 1925 yılında Türkiye Cumhuriyet döneminde kaldırılmıştır (Gürpınarlı, 2002: 19).Hekim İsmail Paşa'nın İzmir Valiliği döneminde âşar yolsuzluğu bir ihaleye fesat karıştırılıp devletin gelirini azaltma iddiası üzerine çıkmıştır. İddiaya göre Sığla (İzmir) ve Saruhan (Manisa) âşar gelirleri

Mehmed Efendi üzerinde kalmış ve bundan dolayı devletin zarar ettiği söylenmiştir. İzmir tahrir-i emlak ve tefrik-i tebaa memuru Ali Nihad Efendi'nin yazdığı rapora göre Mehmed Efendi ve ortağı olan Takfor'un âşar'dan büyük kazanç elde edeceğini ve hazinenin önemli miktarda zarara uğratıldığı ifade edilmektedir (Gürpınarlı, 2002: 23; İpek 2023;24). Ali Nihat Efendiye göre Vali Hekim İsmail Paşa bu durumu hazineye bildirmedeği için suçludur. Ayrıca İsmail Paşa'nın bunu hazineye bildirmemesinin nedenini İstanbul'da Maliye Nazırı dâhil olmak üzere birçok kişiye dokunacağı gerekçesi ile olduğunu iddia etmektedir. Ali Nihad Efendi'nin hazırladığı rapor üzerine âşar vergisinde yolsuzluk ve ihaleye fesat karıştırma iddialarının incelenmesi için Beyrut tahrir-i emlak ve tefrik-i tebaa memuru Mehmed Emin Efendi'nin müfettiş olarak atanmıştır (Gürpınarlı, 2002: 24; İpek 2023;24).

İzmir Vilayeti'nde yaşanan zahire kıtlığının nedenine gelince Mehmet Emin Efe İsmail Paşa'nın İzmir Valiliği döneminde yaşanan diğer bir olay ise zahire kıtlığı olayıdır. Mehmed Emin Efendi bu konuda da araştırma yapmış, zahire kıtlığının temelinde yöneticilerin beceriksizliğinden daha çok yaz aylarında suyun çekilmesi sonucu su değirmenlerinin yeterli miktarda çalışmaması olduğu ve bu nedenle de un fiyatlarında artış yaşandığını belirtmiştir (Gürpınarlı, 2002: 29; İpek 2023;24). Ayrıca bu dönemde İzmir'de bulunan yabancı elçilerin de zahire sorununa müdahale ettikleri görülmektedir. Paşa'ya göre Aşar yolsuzluğu hakkında bir rapor hazırlayan Ali Nihad Efendi yüzünden Fransız Konsolosu da konuya dâhil olmuş, Avrupalı devletler zahire kıtlığı sorununa müdahale etmişlerdir. Fransız Konsolosu Hekim İsmail Paşa'nın zahire sağlayacak komisyona Fransız tüccarları almadığı gerekçesiyle ondan şikâyetçi olmuştur (Gürpınarlı, 2002: 29-30; İpek 2023;24). Aşar Yolsuzluğu ve zahire kıtlığı nedeniyle Müfettiş Mehmed Emin Efendinin yaptığı incelemeler sonucunda; İzmir'deki çarşı Ağasının değiştirilmesine, Menemen âşarının toplanmasında yolsuzluğu ortaya çıkan Takfor'dan bu paranın tahsil edilmesine karar verilmiş, İsmail Paşa âşar ihalesi ve zahire kıtlığı konusunda masum bulunmuş olsa da kendisi hakkında uyarılara kulak asmadığı iddiası şüphe uyandırmıştır. Hakkında yapılan suçlamalara cevap vermek için İstanbul'a giden Hekim İsmail Paşa'nın İzmir Valiliği görevine Mehmed Emin Efendinin İsmail Paşa hakkında "*Vali-i müşarünileyh hazretlerinin henüz rütbe-i sübuta gelmiş bir kabahatleri yoğise de idare-i mahalliyesi dahi yolunda ve ahalice suret-i makbuliyetde olmadığı anlaşıldığı*"ndan cümlesi üzerine son verilmiştir. (Gürpınarlı, 2002: 301-34; İpek 2023;25).

Ocak-Şubat 1855 tarihinde İşkodra Valiliğine atanan Hekim İsmail Paşa aynı yıl Receb ayında (Mart-Nisan 1855) bu görevden istifa etmiştir. Kısa sürecek yeni görevlere atanan Paşa Zilka'de de (Temmuz-Ağustos) Tanzimat Meclisi Azası, Rebiyülâhir 1273'de (Aralık 1856)

ikinci defa Ticaret Nazırlığı görevlerini yürütmüştür. Daha sonra da Ramazan 1274'de (Nisan-Mayıs 1858) bu görevden de azledilmiş, ardından Şevvâl'de (Mayıs-Haziran) Tanzimat Meclisi Azası ve Zilhicce 1276'da (Haziran-Temmuz 1860) Meclis-i Hazâin Azası olmuştur. Zilkade 1277 (Mayıs 1861) yılında Girit Valiliğine getirilmiştir (Süreyya, 1996: 834; İpek, 2023: 25)

II.IV. Girit Valisi Hekim İsmail Paşa

Zilkade 1277 (Mayıs 1861) yılında Girit Valiliği'ne atanan İsmail Paşa (Kuneralp, 1999: 31) bu görevi süresinde 1866 yılında patlak veren Girit olayları ile uğraşmak zorunda kalmıştır. Paşa H.18.02.1278 (M.25.08.1861) tarihinde ise görevine başlamıştır (İpek, 2023:26). Mora İsyanının ardından Osmanlı topraklarında genişleme politikası izleyen Yunanistan'da İngiltere'nin de desteği ile 30 Mart 1830'da Kral I. Yorgi'nin tahta çıkmasının ardından (Türkmen, 2001: 227), 1864'te Yedi Ada Yunanistan'a verilmiş, bu durum Yunanistan'ın genişleme arzusunu daha da körüklemiştir (Tukin,1996: 89). Dönemin büyük Avrupa devletleri ve Yunanistan Girit'te isyan çıkarmak amacıyla çalışmalar yürütmekte, Hristiyan ada halkını kışkırtmaktaydılar. Yunanistan'ın birçok bölgesinden altyapısı hazır olan isyanı başlatmak üzere Girit'e gelmişler ve 1863 yılından itibaren İsfakiya adlı yerde toplanmaya başlamışlardır. Bölgede terör estiren isyancılar tutuklu olan yandaşlarının serbest bırakılması isteğiyle özellikle Müslüman adalıları kaçırmakta, kaçırdıkları kişilere işkence etmekteydiler. Bir süre sonra isyancılar ada halkına askerlik bedellerinin de ödenmemesini söylemeye başlayınca Vali Hekim İsmail Paşa durumu Bab-ı Ali'ye bildirmiş ve asker getirterek isyancıların üzerlerine Mirliiva Mehmed Paşa komutasında askerler yollamıştır. Mirliiva Mehmed Paşa Komutasındaki askerlerin amacı kaçırılan Resmolu zengin bir Hristiyan'ın kızını kurtarmak ve askerlik bedellerini almak, Yunanistan'dan gelen isyancılardan adayı temizlemektir. Mehmed Paşa'nın komutasındaki ordunun Kalikrati köyüne geldiğini gören halk hemen dağa kaçıp saklandığı için bu operasyon başarısız olmuştur (Bayhan,2011: 149).

Başarısızla sonuçlanan bu harekât sonrasında Hekim İsmail Paşa Hanya'ya Kandiye ve Resmo'dan 40 kişiden fazla Hristiyan ve Müslümanı getirip bir meclis oluşturmuş, mecliste gelenleri ikaz etmiş ve itaat sağlanana kadar deniz ve kara ablukası gerçekleşeceğini anlatmıştır. İnsanlar isyandan vazgeçip vergilerini ödemeyi kabul etmeleri Paşa'nın bu sözlerinin etkili olduğunu göstermektedir. Osmanlı askeri güçleri de sorunsuz bir şekilde bölgelere yerleşmiş, isyancılara karşı hareket edebilmişlerdir. Yapılan operasyonlarda Resmolu Hristiyan kız kurtarılmış ve 26 isyancı da yakalanmıştır Yunanistan'dan gelen isyancılar da deniz yoluyla adadan kaçmaya başlamışlar, bunun üzerine Hekim İsmail Paşa Osmanlı askerini İsfakiya'dan

İstanbul'a geri göndertmiştir. Girit'te olayların yeniden başlama tarihi 1866'dır. 1963-1866 yılları arasında adada isyan çıkarmak isteyenler adaya silah ve mühimmat getirmeye devam etmişlerdir. (Bayhan,2011: 149-150, İpek, 2023:27). 1866 yılında adada geniş çaplı bir ayaklanma çıkmış (Gemici, 2009:283) İsyancılar "*hatt-ı hümayunun hükümlerine riayet edilmesini, vergilerin hafifletilmesini, mekteplerin düzeltilmesini, limanlar açılmasını ve bir ziraat bankası kurulmasını*" talep etmişlerdir (Tükin, 1996: 89: İpek, 2023: 27). Dönemin Avrupa Devletleri de isyancıları desteklemişler, Müslüman tüccarların kontrolünde olan Hanya, Kandiye ve Resmo Limanlarının yansıra. Hristiyanların kontrolünde olan yeni limanlar açılmasını talep etmişlerdir. Buradaki amaçlarının ticaretin Müslümanların tekeline alınıp kendi kontrollerinde mallarını satabilmek istenmeleri olarak da ifade edebiliriz (Bayhan,2011: 148, İpek, 2023:28).

Hacı Mihal liderliğinde 1866 yılında çıkan Girit İsyanına katılım kısa sürede artmış, 23 Ağustos itibariyle isyancıların sayısı 12.000 kişiye ulaşmıştır (Cengiz, 1999:26). Hacı Mihal yayınladığı bir bildiri ile herkesi isyana çağırmakta ve gelmeyenleri ise ölümle tehdit etmekteydi (Türkmen, 2011:229). Vali Hekim İsmail Paşa Girit'teki Rumlara yönelik bir beyanname yayınlamış ve Rumların kendilerini rahatça ifade edebileceklerini belirtmiştir. Yunanistan'a bağlanmak isteyen Girit'li Rumlar açısından bu beyanname pek de önemli görülmemiştir. Taleplerinin yerine getirilmediğini söyleyen Girit Rumları bir hükümet ve meclis kurmuşlar, Vali Hekim İsmail Paşa'nın kurulan bu meclisin dağıtılmasını istemesine rağmen Paşayı dinlemeyen. Rumlar 28 Ağustos 1866 tarihinde kendilerinin Yunanistan ile birleştiklerini duyurmuşlar, bu Müslüman Giritliler de Rum saldırılarından korunmak için kalelere sığınmak zorunda kalmışlardır (Değirmenci, 2013:307). Girit İsyanı sırasında gerekli kontrolü sağlayamadığı gerekçesiyle 2 Eylül 1866 tarihinde valilik görevinden alınan Hekim İsmail Paşa'nın yerine Mustafa Naili Paşa Vali olarak atanmıştır (Türkmen, 2011:232; ipek, 2023: 28). Girit sorun artarak devam etmiş ve ada nihayet 1913 yılında Balkan Savaşı'ndan sonra resmen Yunanistan'a bağlanmıştır (Gemici, 2009: 284).

II.V. Hekim İsmail Paşa Yeniden İzmir Valisi

1868 yılının Mart ayında yeniden İzmir Valisi olarak atanan Hekim İsmail Paşa'nın bu görevi de çok kısa sürmüştür. İzmir Valiliği sırasında 1867'de yayınlanan ve ülke genelinde uygulamaya konulan Vilayet Nizamnamesi gereğince 1869 yılında Aydın Vilayeti Umumi Meclisini faaliyete geçiren İsmail Paşa başkanlığında toplanan Meclis toplantıya katılan 17 kişiyle birlikte çalışmalarını 5 Ocak 1869'da tamamlamış, alınan kararlar Hekim İsmail Paşa

imzalı bir üst yazı ile birlikte İstanbul'a yollanmıştır (Can, 2022:273). Paşa'nın İzmir valiliği çok uzun sürmemiş, 1869-70 yıllarında sona ermiştir.

II.VI. Hekim İsmail Paşa'nın Atandığı Diğer Görevler

Hekim İsmail Paşa Girit Valiliği'nden alındıktan sonra 1283 yılının Şevval ayında (Şubat 1867) Zabtiye Müşirliği'ne Zilka'de 1284'de tekrar (Mart 1868) İzmir Valiliğine, Cemaziyelâhir 1288'de (Ağustos-Eylül 1871) Selânik Valiliğine, Ramazan 1288'de (Kasım 1871) ikinci defa Zabtiye Müşirliğine, 18 Zilhicce 1289'da (16 Şubat 1873) ikinci defa Nâfia Nâzirliğine, 11 Muharrem 1290'da (11 Mart 1873) Şûrâ-yı Devlet Azalığına, 15 Cemaziyelevvel'de (21 Temmuz) İstanbul'da Şehreminiliğine, 8 Ramazan'da (30 Ekim) üçüncü defa Nâfia Nâzirliğine, Zilhiccenin son gününde (17 Şubat 1874) ikinci defa Şehreminiliğe atanmıştır. Kendisine verilen son görev nedeniyle Bâbîâlî'ye teşekkür etmek için giden Hekim İsmail Paşa Hariciye Nazırı'nın odasında felç geçirmiş, Hariciye Nezareti'nde birkaç gün kaldıktan sonra evine gitmiştir. Hastalık süreci uzayan ve iyileşmesi geciken Hekim İsmail Paşa'nın 24 Muharrem 1291'de (14 Mart 1874) görevinden alınmış ve emekliliğe sevk edilmiştir. H.1297 (M.1880) yılında vefat eden (Süreyya, 1996: 834: İpek, 2023: 30) Hekim İsmail Paşa'nın mezarı İstanbul'da Eminönü Sempti'nde Sultan II. Mahmut türbesindedir (İpek, 2023: 30).

Sonuç ve Değerlendirme

Çok yönlü bir Aydın Olan Hekim İsmail Paşa Osmanlı Devleti'nde Lale Devri ile başlayan ve Tanzimat Dönemi'nde doruğa çıkan Osmanlı Modernleşmesinin bir ürünüdür. Esirlikten hekimliğe ve nazırlığa kadar giden yükselişinde Osmanlı Devleti'nin en sorunlu olduğu dönemlerde valilik, Meclis azalıkları, şehremilik gibi birçok üst düzey görevde çalışmıştır. Öğrenmeye açık ve zeki olduğu çok net anlaşılan İsmail Paşa kendisini satın alan cerrahın yanında cerrahlık öğrenmiş, bununla yetinmeyerek önce Cerrahane-i Amire'de cerrahlık eğitimi, sonra da Mekteb-i Tıbbiye_i Şahane'de tıp eğitimi almıştır. Tıp eğitiminden sonra eğitimine devam etmek için bir grup öğrenciyle Paris'e gönderilen Paşa Mekteb-i Tıbbiye-i Şahae'de başta öğrencilerin kadvralar üzerinde çalışmasını sağlamak üzere bir dizi reformlar yapmıştır. Hekim İsmail Paşanın Nazırlık görevleri ve Valilik görevleri Osmanlı Devleti'nin en sorunlu dönemine rast gelmektedir. Buna rağmen Paşa görevlerini layıkıyla yerine getirmeye çalışmıştır. Onun atandığı önemli görevler bize bu düşünciyi vermektedir. Bir

bu çalışmayla hakkında pek fazla bilgi olmayan Hekim İsmail Paşa'nın araştırmacılar tarafından daha iyi tanınmasını sağlamaya çalıştık.

Extended Abstract

Reform movements in the Ottoman Empire were generally in the military field. But we can see military defeats through centuries. With the Treaty of Karlowitz signed in 1699, the Ottoman Empire lost its status as a great world power, and the situation became even worse with the Treaty of Passarowitz signed in 1718. In this process, Ottoman rulers embarked on a series of reforms in the state during the Tulip Age.

With the Nizam-ı Cedid reform, Sultan Selim wanted to implement the Nizam-ı Cedid Movement, which started in the military and administrative fields.

We see that more comprehensive reforms were made during the reign of Mahmud II. During this period, radical changes were made in social and cultural life, education, and administrative areas, especially in the military. To meet the doctor needs of the army, Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane and for officer training Mekteb-i Harbiye opened. Ministries were established and, assemblies were formed by making changes in the state administration. The reforms made with the abolition of the Janissaries in 1826 became more comprehensive.

Reform efforts that started in this period continued increasingly under the reign of Sultan Abdülmecid. The proclamation of the Edict of Tanzimat in 1839 started a new process for the Ottoman Empire. Again, reforms in the military, political, administrative, economic, educational, and social fields led to the formation of a new Ottoman Intellectual Type. This type of intellectual is the new Ottoman intellectual who received a Western-style education, knows Western languages, and follows the West closely. Hekim Ismail Pasha, about whom we tried to convey information in our study, is an example of this intellectual type.

It is not known clearly where Hekim Ismail Pasha was born. There is a general opinion that he was born in Peloponnese. After he was taken prisoner, he was sold to a surgeon in Izmir, became a Muslim, and learned surgery from his master. After becoming a Muslim, he took the name Ismail. He participated in the Ottoman-Russian War of 1828-1829 with his master Ismail and gained experience during the war. Later, he studied at Cerrahhane-i Mamure and continued his education at Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane. Hekim Ismail Efendi, who graduated from here in 1840, was sent to Paris by Sultan Abdülmecid with 13 physicians who graduated from the

School of Medicine to continue his medical education, and when he returned, he was appointed to the Cerrahhane-ı Hassa Directorate. Later, he was promoted to physician. During this duty, he made significant changes in the School of Medicine. Hekim İsmail Efendi, who also undertook important tasks in the fight against epidemic diseases, made efforts in the fight against smallpox. Some of these studies are the vaccination of children in the country *and the writing of the pamphlet called "Menâi 'ül-Etfal"*, which describes what should be done to protect against this disease. His work is also seen in the fight against cholera in the Ottoman Empire. He wrote and published the *Risale-i Cholera* in 1847, in which he explained the methods of protection and fight against cholera.

In 1848, he was appointed as the Governor of Ioannina and shortly after, he was appointed as the Minister of Nafia. After becoming a Minister, he received the title of Pasha, and after that, he started to be known as Hekim Ismail Pasha. All the tasks undertaken by Pasha coincide with the most turbulent periods of the Ottoman Empire. During the Nafia Ministry times, many projects could not be carried out due to economic reasons.

After his ministerial duty, we see Pasha as the Governor of Izmir in 1853. His period as the Governor of Izmir had to deal with many problems, including the turbulent past of banditry. He became the Governor of Crete in 1861. Pasha's governorship of Crete was not easy either. This period was marked by the Cretan Rebellions. Pasha was also dismissed from this position in 1866, as he was not deemed sufficient to suppress the rebellions and maintain control of the island. He became the Governor of Izmir again in 1868 and the Governor of Thessaloniki in 1871. After that, Pasha was appointed as the Minister of Nafia twice more, as the Counsellor of the Police twice, and as the Mayor of Istanbul twice. Pasha, who was reappointed as the Mayor of Istanbul in 1874, had a stroke in the Ministry of Foreign Affairs, where he went to thank him for his new duty, and was sent to retirement because the healing process was prolonged. The tomb of Pasha, who died in 1880, is located in the mausoleum of Mahmut II. in Eminönü District in Istanbul.

KAYNAKÇA

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı

Cevdet Dahiliye

BOA., C..MF., 69/3402 H.08.11.1256 (M.01.01.1841); BOA., C..MF., 181/9031 H.26.07.1257 (M.13.09.1841); BOA., C..DH., 300/14961 H.28.03.1258 (M.09.05.1842); BOA., C..MF., 45/2232 H.19.08.1260 (M.03.09.1844).

İrade Dahiliye

BOA., İ.DH., 180/9881 H.12.11.1264 (M.10.10.1848); BOA., İ.DH., 181/9917 H.25.11.1264 (M.23.10.1848); BOA., İ.DH., 189/10576 H.18.04.1265 (M.13.03.1849); BOA., İ.DH., 281/17631 H.13.01.1270 (M.27.10.1853).

Sadaret Amedi Kalemi

BOA., A.}AMD., 15/45 H.29.12.1265 (M.15.11.1849).

Sadaret Mektubi Kalemi Evrakı

BOA., A.}MKT., 164/56 H.22.01.1265 (M.18.11.1848); BOA., A.}MKT., 170/79 H.29.02.1265 (M.24.01.1848); BOA., A.}MKT., 203/53 H.13.07.1265 (M.08.06.1849); BOA., A.}MKT., 188/19 H.10.05.1265 (M.03.04.1849).

Sadaret Mühimme Kalemi Evrakı

BOA., A.}DVN.MHM., 9735 H.10.01.1268 (M.05.11.1851).

Sadaret Nezaret ve Devair Evrakı

BOA., A.}MKT.NZD., 7/26 H.29.06.1266 (M.12.05.1850).

YAYINLAR

Alaettin, İ. (1933). Meşhur Adamlar Cilt:3.

Arıkan, Z. (2000, 7-9 Nisan 1999). Âli Paşa, İzmir ve Kapitülasyonlar. Aköz, A., Ürekli, B., ve Özcan R. (Editörler). Yayımlanmış Bildiri. Uluslararası Kuruluşunun 700. Yıl Dönümünde Bütün Yönleriyle Osmanlı Devleti Kongresi. Konya.

Armaoğlu, F. (1999). 19. Yüzyıl Siyasi Tarihi. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Bayrakdar, B. (2018, Ekim). Osmanlı Arşiv Belgeleri Işığında Devletler Hukuku Açısından 19. Yüzyılda Osmanlı'ya Sığınan Lehistan ve Macar Mültecileri Hakkında Bazı Düşünceler. Sözlü Bildiri, XVIII. Türk Tarih Kongresi. Ankara.

Beydilli, K. (2006), "Mühendishâne-i Bahrî-i Hümâyûn", DİA, C.31, İstanbul.

Beyhan, M. A. (2011). Girit'e Ait Önemli Bir Kaynak: Mahmud Celaleddin Paşa'nın Girit İhtilali Tarihi. Sosyoloji Dergisi. (22).

Can, A. (2022). Aydın Vilayet Meclisi Kararlarında Nazilli Kazası. Akkurnazoğlu, S., Sepetçioğlu, T. E., ve Önver, A. Önver. (Editörler). Kurtuluşunun 100. Yılında Geçmişten Geleceğe Nazilli. Ankara.

Cengiz, H. A. (1999). Girit İsyanları (1866-1908). Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Çadırcı, M. (2017). Tanzimat Sürecinde Türkiye Ülke Yönetimi. Ankara: İmge yayımevi.

- Değirmenci, K. (2013). Mustafa Naili Paşa'nın Hayatı ve Girit Valiliği. Yayınlanmamış Doktora Tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. İstanbul.
- Demirci, G. (2019). Osmanlı Basın Kaynakları Işığında Girit Meselesi (1866-1869). Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Zonguldak.
- Erdem, E. (2006). Osmanlı Para Sistemi ve Tağşiş Politikası: Dönemsel Bir Analiz. Bankacılar Dergisi. (56).
- Eryılmaz, B. (2006). Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme, İstanbul: İşaret Yayınları.
- Findley, C. V. (2016). Modern Türkiye Tarihi İslam, Milliyetçilik ve Modernlik 1789-2007. (Çev.Ayas, G.). İstanbul: Timaş Yayınları.
- Gemici, N. (2009). Girit'e Ait 1870 Tarihli Bir Belge. İstem. (7-13).
- Gökbilgin, T. (1988). Gökbilgin, "Nizam-ı Cedid", MEB. İslam Ansiklopedisi, C. 9.
- Hatemi, H.H. ve Kazancıgil, A. (1998). Hekim İsmail Paşa. Tarih ve Toplum 10.cilt.
- Howard, G.W.F. (1978). Türk Sularında Seyahat. (Çev. Türer, S.). İstanbul: Tercüman Yayınevi.
- İnalçık, H. (1962). "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu", Belleten, XXVII (112).
- İpek, T. (2023). Hekim İsmail Paşa ve Kolera Risalesi. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Aydın.
- Kaçar, M. (1998), "Osmanlı İmparatorluğunda Askeri Teknik Eğitimde Modernleşme Çabaları ve Mühendishânelerin Kuruluşu (1808'e kadar)", Osmanlı Bilimi Araştırmaları-II, S.2, 69-137.
- Karpat, K. (1988). "Türkler (Osmanlı)", MEB. İslam Ansiklopedisi, C. 12/11.
- Keleş, E. (2011). Sultan Abdülmecid'in Rumeli Seyahati. Ankara: Birleşik Yayınevi.
- Mercan, B. (2020). XIX. Yüzyılda Devlet-i Aliyye'de Çiçek Hastalığı Salgınları ve Hastalığa Mücadele Yöntemleri., Akçiçek, E., Büke, A. Ç., Çakmak, F. ve Köse, Ş., (Editörler), Tarihsel Süreçte Anadolu'da Çiçek. Ankara: Gece Kitaplığı.
- Mutlu, N. Y. (2012). Osmanlı Devleti Nâfi'a Nezareti'nin İlk Nizâm-nâmesi. Belgeler. c.XXXIII. (37).
- Özçelik, A. (2019). Batı Anadolu Eşkıyalığının Bir Mit Haline Geliş Serüveni. Tarih ve Günce. II, (5).
- Pınar, H. (2008). Kapitülasyonlar ve XIX. Yüzyıl Osmanlı Yönetim Gerçeğine Bir Örnek: Âli Paşa'nın İzmir Valiliği. Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi. 9.
- Roberts, J.M. (2010). Avrupa Tarihi. İstanbul: İnkılap Kitapevi.
- Süreyya, M. (1996). Sicil-i Osmani Cilt: 3. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt yayınları.

Tabak, S. (2016). Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İzmir'de Mülki İdare ve İdareciler (1867-1950). Konya: Kömen yayınevi.

Tukin, C. (1996). Girit. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi 14.cilt, İstanbul: TDV Yayınları.

Türkmen, Z. (2001). Girit Adasını Osmanlı İdaresinden Ayırma Çabaları: Yunan İsyanını Takip Eden Dönemdeki Gelişmeler (1821-1869). OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi. c.12, (12).

Yıldırım, N. (2019). Tıphane-i Amire ve Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'den İstanbul Tıp Fakültesi'ne. İstanbul: Betim yayınevi.